

PÓCS VERONIKA

„A MŰREMEK, TÚL AZ ETIKÁN, AZ ÜDVÖSSÉGET SZOLGÁLJA”

Pán Imre tevékenysége a franciaországi emigrációban

Pán Imre száznegyvenöt kiadványt jelentetett meg párizsi emigrációjának tizenöt éve alatt. Levelezéséből, jegyzeteiből kiolvashatók az első párizsi évek nehézségei, mikor szinte napról napra élt, nélkülözésben, kétségek között, de szellemi lendülete nem lankadt...

Pán Imre emigrációja

■ Milyen sokszor hangzik el egy-egy kiemelkedő magyar említéskor, hogy „*ha Nyugatra születik...*” Nos Pán Imre egyike azoknak, akik tulajdonképpen kikerülték ezt a bár elismerő, mégis sajnálkozó ítéletet azzal, hogy – ahogyan barátja és szerzőtársa,¹ Kassák Lajos is – a legnehezebb, Magyarországon töltött időkből is „európai” művészként, gondolkodóként igyekeztek alkotni, létezni. Sohasem adták fel azt a célt, eszmét, hogy tevékenységükkel a kortárs nyugat-európai művészethez kapcsolódjanak, és kizárólag a jelenben érvényes műveket hozzanak létre. Mind művészetszervezői, mind szerkesztői, illetve teoretikus tevékenysége a második világháborút megelőzően, majd a remény és újrakezdés időszakában, 1945–48 között e törekvés jegyében telt. Andrásy út 27. szám alatti „Művészboltja”, melyben külföldi folyóiratokat, könyveket és a sokak számára első nemzetközi modern művészettel való kontaktust jelentő grafikai és reprodukciókból álló gyűjtemény darabjait lehetett megvásárolni. Ugyanitt tematikus kiállításokat is rendezett, például Vajda Lajos vagy Ámos Imre műveiből.

Vera Molnar például így idézi fel a Pán által működtetett kis művészeti centrumot: „Budapestben a háború után Pán Imre üzletében láttam Kleet, Kandinszkijt és Héliont is, akinek nagyon szerettem azt a rövid korszakát, amíg absztrakt volt, de sok mindennel itt Párizsban találkoztam először.”²

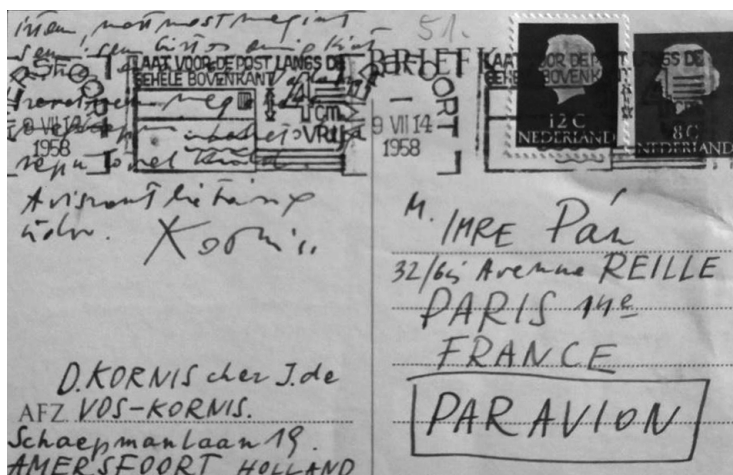
Ebben a várakozásokkal teli időszakban Pán a második világháború előtti progresszív művészeti irányzatokat tömörítő, francia orientációjú Európai Iskola művészcsoport egyik legfontosabb teoretikusa és kurátora volt, Határ Győzöt idézve: „Pán Imre volt az Iskola lelke (a szó kultikus értelmében)”.³ Hitvallását tükrözi az 1945. október 13-án a tagok⁴ által szignált Európai Iskola-kiáltvány: „Meg kell teremtenünk az élő európai iskolát, amely megfogalmazza élet, ember, közösség új kapcsolatát.” A dokumentum stílusa és tartalma egyértelműen Pán Imre szerzőségét bizonyítja: „a szürrealizmus a teoretikusok számára nem egyszerűen egy művészeti irányzatot jelentett a többi között, hanem egy élet-egység-projekt is kapcsolódott hozzá”.

Pán Imre budapesti otthonában, az 1930-as években. Magányújteményben

Noha e törekvéseket a fordulat éve elsöpörte, Pán soha nem lépett vissza a már fiatalkorában elkötelezett, a szó eredeti értelmében (is) avantgárd vagy modern szellemiségtől, és minden módon folytatni kívánta az Európai Iskola *Élet-Ember-Művészet* szellemi egységének céljait.

A represszió és nélkülözésben telt Rákosi-korszak végén – de még a forradalmat megelőző időszakban – 1956 júniusában barátaival megalapítják a Formalista művészek⁵ csoportját, kinyilvánítva a szabad alkotáshoz, szabadon választható alkotói stílushoz való jogukat. E művészcsoporthoz tartozó alkotókkal, értelmiségi körrel emigrációjáig (1957) és többekkel Párizsban is, élete végéig kapcsolatot ápolt, levelezett.

Korniss Dezső levele Hollandiából Pán Imrének Párizsba. 1958. VII 14. Magányújteményben

Pán 1957. május 5-én érkezett Párizsba. Rövid időre, néhány hónapra kapott útlevelet, és vissza szándékozott utazni Budapestre, végül mégis az emigrációt választotta. Patetikusan hangzik, mégsem túlzás: friss emigránsként rögtön munkába kezdve, ötvenhárom évesen, a teljes egzisztenciális újrakezdést vá-

lasztotta, hogy végre szellemi szabadságban alkosson. Kiadatlan naplójegyzetében úgy ír első párizsi napjáról, mintha az a legelső lenne az életében, tehát az újjászületésének dátuma: „Visszanézek a Gare de l’Est peronjáról az életemre, mely folytonos készülődés, várakozás volt. A holnapot vártam, amely az én házamban másnap is holnap marad, míg végül hirtelen tegnappá nem válik. A nagy vaskörmenettel, a vonattal megérkeztem Párisba (sic!), a jelenbe. Hétfő reggel van, 1957. május 5: az első ma.”⁶

Egy értékes grafikai művekkel teli mappával érkezett a francia fővárosba, melyeket a saját gyűjteményéből⁷ válogatott. A mappa az Európai Iskola művészeitől, Vajda Lajostól, illetve Kádár Bélától tartalmazott jelentős műveket, melyeket később ki tudott állítani, illetve a Kassák Lajos által neki ajándékozott⁸ műveket is tartalmazta. Ennek az anyagnak az azonosítására vonatkozóan nincsenek információink – egy mű kivételével: Pán budapesti örököse, Mezei Gábor (1935) belsőépítész emlékei szerint családjuk birtokában volt egy Modigliani-rajz, melyről Pán első felesége, Hauswirth Magda másolatot készített, és ez a másolat jelenleg is Pán és fia budapesti szülőházában található.

A gyűjteményi darabok, köztük a legértékesebb (nem hitelesített eredetiségű) Modigliani-mű eladásával Pán alapvető megélhetési körülményeit biztosította, illetve legelső kiadványainak költségeit fedezte.

Pán Imre száznegyvenöt kiadványt jelentetett meg párizsi emigrációjának tizenöt éve alatt. Levelezéséből, jegyzeteiből kiolvashatók az első párizsi évek nehézségei, mikor szinte napról napra élt, nélkülözésben, kétségek között, de szellemi lendülete nem lankadt, lehetőségek után kutatott, és szerencséjével járt: a magyar származású Otto Hahn galériájában, a Galerie La Main Gauche-ban⁹ *conseiller d’art*-ként szerződtették.

Pán Imre „művészei”

■ A lírikus absztrakció, az informel vagy a tasizmus az emberi figura, a klasszikus festészeti hagyomány legkisebb mértékű megidézése alól is „felmentette” a művészeket. A második világháború, az embertelen szenvedés megtapasztalásának élménye után következő bő tíz évben a figura sok esetben csak mint a szenvedés szimbóluma lett felfogható. A huszadik század első felének festészeti hagyománya Franciaországban mégis elevenen tovább élt, és sok esetben egyfajta lassú „előregedésnek” indult. Ez a folyamat vezetett ahhoz, hogy az új realizmus vagy a pop- és op-art új elvei mellett az École de Paris absztrakt irányzatai gyakran váltak önisméltóvá, tartalmatlanná, elvesztve egykori intellektuális érvényességüket. Pán érkezésekor Párizs kortárs művészete ebben az átmeneti időszakban forrong, és a friss emigráns magyar jó érzékkel viszonyul ehhez. Természetes, hogy elsőként régi ismerőseit, Corneille-t, Jacques Doucet-t, Rozsda Endrét – akikkel az Európai Iskola fennállása idején (1945–1948) több kiállításon együttműködtek –, illetve az ugyanehhez a művészcsoporthoz távolabbról kötődő (Étienne) Hajdu Istvánt, Szenes Árpádot, Anton Prinnert és Victor Vasarelyt kereste fel (hiszen ők már a húszas évek vége óta Párizsban éltek). A felsorolt alkotókra mind igaz, hogy ekkorra (1957 után) már komoly ismertségre tettek szert, műveik eladásából éltek, francia művészeknek számítottak, galériás ismeretségi és természetesen kiterjedt művész baráti körrel rendelkeztek, így segíthettek a középkorúan is frissen új életre berendezkedő és a művészeti életben dolgozni akaró Pán Imrének.

Pán az emigrációját követő néhány évben, körülbelül 1960-ig még erős elköteleződést mutatott budapesti művész és értelmiségi barátai irányában, és terveiben még több magyar művész szerepelt. A korai – párizsi – tárlatainak esetében még megmaradt az igyekezete arra, hogy több magyar művészt is kiállítson, főként az École de Paris-hoz kapcsolódó csoportos tárlatain. 1959 novemberében, San Franciscóban a *New Painters of École de Paris* bemutatóra Kádár Béla műveit válogatja be, ugyanebben az évben *Drawings of the École de Paris* címmel a londoni Chiltern Art Galleryben (Chiltern Street 10.) Korniss Dezső és Anna Margit munkáit állítja össze Seiden Gusztáv angliai galériájának.

Újságvágat (ismeretlen lapból) Anna Margit művének reprodukciójával, a Pán Imre által készített napló-mappából, amelybe a munkáiról gyűjtött dokumentumokat ragasztotta be. Magángyűjteményben

Egyéni kiállítást szervezett Anna Margitnak, munkahelyén, a Galerie La Main Gauche-ban 1958 őszén, Kádár Bélának 1970 októberében a Galerie Jean Chauvelin-ben (4. rue de Fürstenberg), és Kassák Lajos kiállításai sem valósulhattak volna meg a Galerie Denise René-ben Pán közbenjárása nélkül. Étienne Hajdun, Victor Vasarelyn, illetve Arpad Szenesen kívül aktívan már nem dolgozott együtt magyar művészekkel.

Érdemes egy kicsit elidőzni az első általa rendezett párizsi csoportos kiállítás, az 1958 februárjában megnyitott *Miroirs de papier*, azaz a *Papírtükrök* című tárlat részletein. A poétikus cím utalhat a víztükör vagy tükör nézésére, a valóság tünékeny lenyomatainak, átalakulóban lévő képeinek befogadására. A kompozíció mint a világ vagy a művész tükörképe századok óta kedvelt motívum, melynek használata Pán szürrealizmushoz is erősen kötődő ízlését mutatja. A kiállítók névsora is tanulságos: még erősen kötődik az Európai Iskola alapítójának ismeretségi köréhez. A néhány oldalas leporellón olvasható: Anna Margit,

Czóbel Béla, Hajdu István, Rozsda Endre, Szenes Árpád és Vajda Lajos, illetve Arp, Braque, Corneille, Goncsarova, Larionov, Léger, Marcel Jean, Miró, Max Ernst, Picabia, Wols szerepeltek. A *Papírtükrökön* többségében a szürrealizmus-hoz, lírikus absztrakcióhoz, illetve az École de Paris kései és igen pluralizált stílusához kapcsolható félabsztrakt kompozíciókat szerepelteti.

Több sikeres projektet követően, a hatvanas évek elejére már befolyásos kapcsolatrendszer alakított ki maga körül, és egyre inkább az újonnan megismert, nemzetközi művészekkel való kooperáció felé fordult. Pán maga így számol be erről fiának, Mezei Gábornak: „A többi magyarral nem tudok semmire jutni. Hidd el, nem igazán érdekesek. Persze ez nem vonatkozik Hajdura és Vasarelyre, aki 30 éve él itt.”¹⁰

Az 1960-as évektől a saját maga által alapított kiadványaiba (*Signe, Morphèmes, Mini-Musée, Préverbes*) a magyar származású művészek közül valóban csak a már régebb óta Párizsban dolgozó alkotók, mint Hajdu István, Szenes Árpád, Victor Vasarely műveit válogatta be.

„Nincs stílus, de van irányelv a formáláshoz” – idézi Pán az első *Morphèmes* kiadványban megjelent Kurt Schwitters-i mottót, mely egyaránt jellemző lesz az általa szerkesztett sorozatokra és a megvalósított kiállítások anyagára is. Kezdetben Pán is számos olyan művésszel dolgozik együtt, akik nem hagyják el a klasszicizálódó modernista vagy figurális-szürrealista formaképzést, ez főként az idősebb generációra, tehát Arpra, Sonia Delaunay-re, Gontsharovára, Larionovra, Massonra vagy Picabiára igaz. Jegyzeteiből, levelezéséből és az általa rendezett kiállítások névsoraiból kitűnik, hogy nagyon széles spektrumban érdekelte a friss és aktuális kortárs művészet, folyamatosan látogatta a párizsi műtermeket, galériákat. Feltehetőleg a Vieira da Silva – Szenes Árpád házaspár által ismerte meg a két portugál művészt, Lourdes Castrót¹¹ és René Bertholót,¹² akikkel a baráti viszony mellett számos csoportos és egyéni kiállítást szerveztek.

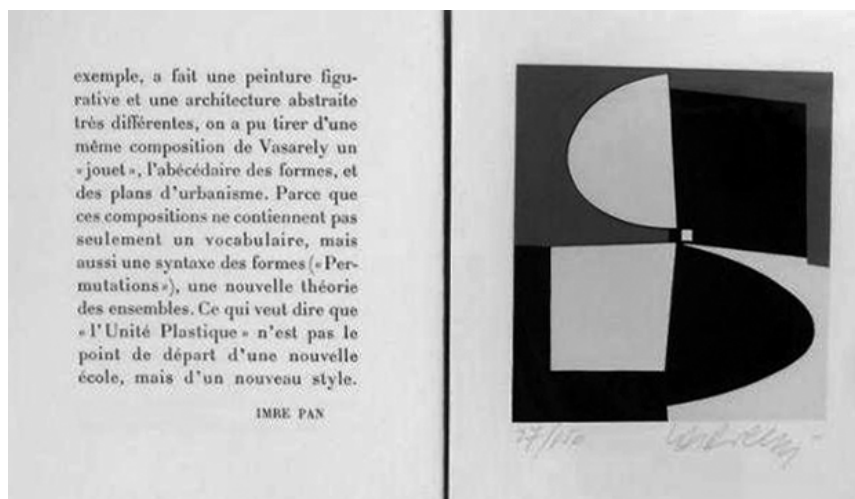
Imre Pán, le „Poète-éditeur”

■ A már említésre került legelső párizsi munkahelye a La Main Gauche Galéria, mely franciaországi karrierjének fontos kiindulópontja volt. 1960-tól egzisztenciális helyzete valamelyest javult, egyre bővebb kapcsolatrendszerrel rendelkezett, és kitartásának hála egy újabb jelentős galéria fogadta be munkáit: első kiadványsorozatát, a *Signe*-t, a Jean Hugues¹³ által vezetett, Saint-Germain-des-Près-beli Le Point Cardinal Galéria (3, rue Jacob) állította ki. Párizs egyik legfrekvenciáltabb negyedének kifejezetten sok galériával működő részén található helyiségekben Pán 1963-ig rendezhetett kiállításokat.

Ekkoriban a legfontosabb művészek, akikkel együttműködött, a következők: Matta, Corneille, Doucet, Geneviève Assé, Étienne Hajdu, Marcelle Cahn, Sonia Delaunay, Marfaing, Christine Baumeester, Bryen és Vasarely. Utóbbi Hantai, Reigl és Schoffer mellett a legjelentősebb franciaországi magyar képzőművésszé vált, igazi elismertséghez pedig a Denise René Galériában, 1955-ben megrendezett *Le Mouvement*¹⁴ (Mozgás) – című csoportos kiállítást követően jutott. Az emblematicus tárlathoz kapcsolódóan megjelentette a *Sárga kiáltványát*, mely a kinetikus művészet és az op-art legkorábbi és legfontosabb manifesztumának tekinthető.

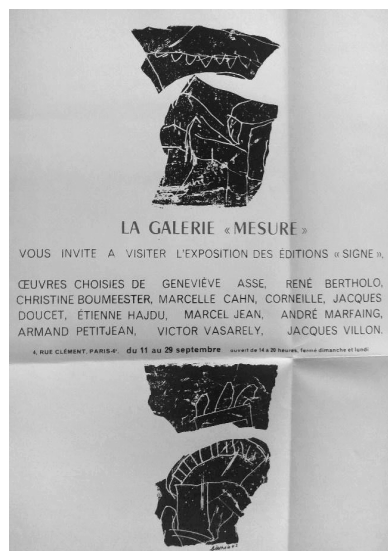
Pán és Vasarely számára a hatvanas évek időszaka életük talán legaktívabb, legsikeresebb időszakát jelentette, tehát egy igen termékeny, lehetőségektől sű-

rú időszakban váltak partnerekké. Udvarias barátságuk, művészeti kooperációjuk mind kiállításrendezésben, kiadványok megvalósításában, mind a műkereskedelem területén is igen sikeres volt. Együttműködéseik között kiemelkedő a Le Point Cardinale-ban, 1962 júniusában megrendezett Vasarely-kiállítás, mely egyedülálló és szokatlan módon kizárólag a művész grafikáira, rajzaira koncentrált, négy szakaszban tematizálva a műveket: *Dessins gestuels*, *Denfert*, *Belle-Isle*, *Gordes via Denfert*.¹⁵

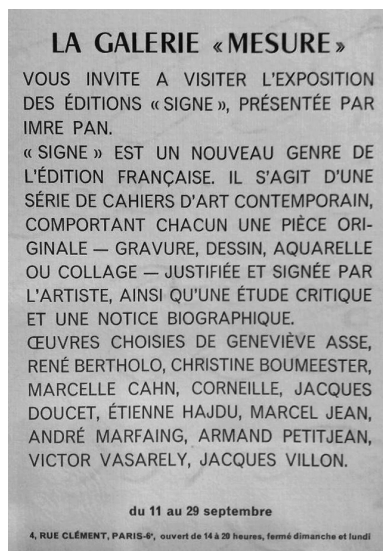

Mini-Musée 1. Victor Vasarely öt eredeti szerigrafája, Pán Imre bevezetőjével. Paris, 1971

Ugyanebben az évben, a Boulevard Saint-Germain vonzaskörzetében lévő Galerie Mesure (4, rue Clément) helyiségében, júniusban Marcelle Cahnnak rendezhet kiállítást, majd szeptemberben a *Signe* kiadványsorozatát mutathatja itt be.

A Galerie Mesure-ben rendezett Signe-bemutató plakátja (balra) és a meghívókérttyáján szereplő szöveg.

Szintén a Saint-Germain-de-Près negyedben állt a legendás Guy Resse polihisztor galériája, a Galerie La Roue (16, rue Grégoire-de-Tours), mely 1963 és 1968 között Pán számára az elsődleges „partnerintézményt” jelentette.¹⁶ Resse¹⁷ Pánhoz hasonlóan maga is alkotott: festett, kerámiákat készített, illetve absztrakt, nonfiguratív kollázsokat, melyekbe gyakran illesztett újságfeliratokat, vagy egyéb „talált” tárgyrészeket.

A Galerie La Roue vezetője valóban Pán intellektuális partnere volt, és a friss és „a jelenben érvényes”, a művészetet megismertetni, prezentálni akaró galériásként, művészetszervezőként maximálisan nyitott volt a magyar barátja által ajánlott művészek műveire is.

Pán Imre francia írásairól, kiadványairól

■ Pán kezdetben még magyarul ír Párizsban, és lefordítja szövegeit, majd ezt a kis távolságot is megszünteti a nyelv és a tartalom között. Körülbelül 1960 után érzékeny impresszióit már francia nyelven fogalmazza meg. Bizonyos, hogy Pán Imre Párizsban nemcsak a szabad művészeti közeg miatt találja meg friss és poétikus hangját, hanem mintha a franciául íródott elmélkedő írásai könnyedebb, kifejezőbb hangvételhez jutottak volna. Bevezetői nem a művészetet elemző írássóként hatnak, hanem maguk is a mű részei, inkább hasonlatosak egy-egy szabadvershez (a kép, a művész verbalizálható formájú üzenetei, Pán tolmácsolásában). A szöveg tehát arra hivatott, hogy a kiadvány olvasója egy komplexebb élményben részesüljön, ahol az írás és a kép nem szétválasztható – egymásból következnek, intellektuális és érzéki ciklusban is összeérnek, rímelnek.

Összehasonlítva budapesti írásaival – melyeket kiállítási leporellókhoz vagy az Európai Iskola Kiskönyvtárának fejezeteiként írt – a későbbi szövegei poétikusabbak, könnyedebbek, sőt érzékletesebbek. Ez magyarázható azzal, hogy Budapesten egy igen szűk kör behatárolt tájékozottságára számíthatott, amely a század első felének gyakran modoros, inkább ismeretterjesztő jellegű művészeti kritikáinak, tudósításainak stílusához szokott. Párizsban ugyanakkor nagy hagyománya volt a szabad, nyelvi és képi asszociációkkal telített művészetkritikai nyelvezetnek, így Pán francia publikációi esetében nem kellett figyelembe vennie a közönség elvárásait, vagy az alapokról kezdenie a stílusmagyarázatokat.

Charles Goerg¹⁸ művészettörténész érzékletesen sorolja¹⁹ fel Pán egy-egy tömör, mégis lírai jelzőjét, melyet művészeire alkalmaz: „Parmi les plus remarquables, il commente par exemple »l’unité plastique« d’un Vasarely, »arc d’ogive de l’urbanisme moderne«; »la forme-couleur« d’une Sonia Delaunay; les »noirs heureux« d’un Marfaing; le »cubisme flamboyant« d’un Villon; »les nerfs et les racines« d’un Corneille »qui s’enfoncent dans le néant«; »les traits gravés dans l’air« d’une Geneviève Asse.”²⁰

Szabad, asszociatív stílusát mind a művészek, mind pedig a galériavezetők kedvelték, ahogyan igényes kiadványait is. Pán vonzalma a *petit format*-hoz, azaz a kis méretű kiadáshoz már az *Index (Az új kultúrtörökvések lapja)* és az Európai Iskola Könyvtára szerkesztése, kiadása idején egyértelmű volt. Szeretete a sorozatok, antológiák összeállítását, szeretett szekvenciákban írni, elmélkedni egyes összekapcsolható művészeti témákról, ahogyan tette ezt a *Signes*, a *Morphèmes* vagy a *Zéro Point* szériáin keresztül, melyekhez sok esetben kiállítás is társult.

Képelemzésesei versekként hatnak. A grafikát a kézíráshoz hasonlítja, a vázlat: piszkozat, az idea, a formaegység kibontakozásának első mozzanata indul meg benne, fékezhetetlenebbnek, így szabadabbnak érzékeli benne a művészi inven-
ciót. Erről ír rövid és érzékletes dedikációban, melyeket a *Cabinet du dessin*, illetve a *Zéro Point*²¹ kiállítássorozatok meghívóján tüntet fel: „Renouveler le culte de dessin, art premier et unique, voilà notre but. Il semble être oublié aujourd’hui et pourtant c’est le dessin qui conduit l’art plastique, depuis toujours, vers ses aventures, vers ses découvertes, vers ses conquêtes. Nous montrerons l’avant-garde l’inconnue.” Megújítani a rajz kultuszát, mely magában hordozza a műben lévő elsődleges ideát, a kompozíció csíráját, ez volt grafikai kiadványainak célja.

A füzet szerű mappák szerkezete azonos: Pán által írt bevezető szöveg (a művésztől, illetve művészeiktől), majd következnek az eredeti grafikák. Pán mindvégig egyedül dolgozott a kiadványain, minden munkafolyamatot ő vezetett, a kép(ek)- a papír kiválasztását, a nyomdai munkákat is ő felügyelte.

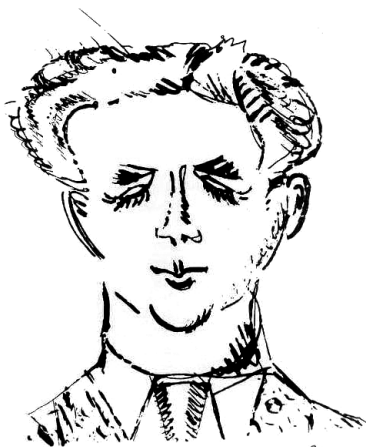
Négy különböző kiadványt hozott létre, melyeket sorozatokra, illetve egyes esetekben alsorozatra is bont. Az első, legbővebb a 1960 és 1963 között megjelent *Signe*. A második az 1963 és 1971 között megjelent *Morphèmes*, amelyre Pán a legbüszkébb volt, és olyan kollaborációkkal dolgozta ki, mint: Tamkó Sirtató Károly, Victor Vasarely, Aurélie Nemours, Audiberti, J. P. Lassalle, Mezei Árpád, Maurice Henri és Henri Pastoureau, akiknek szövegeit grafikai mellékletek egészítették ki.

A *Mini-Musée* sorozatát egy-egy művész (Victor Vasarely és Marcelle Cahn) rövid, de érzékletes bemutatására készítette 1971 és 1972 között.

Mini-Musée 2. Marcelle Cahn három szerigráfiájával, Pán Imre bevezetőjével, Paris, 1972

1972-ben, mely év tavaszán súlyos betegség következtében elhunyt, utolsó munkái az előbb említett *Mini-Musée* második mappája és a *Préverbes (Igeköltők)* című kiadványok voltak.

Jousselin

François Jousselin: Pán Imre, tus, papír, magángyűjtemény

Sokan idézték tőle a következő kijelentést: „L’art n’est plus une activité esthétique, mais, éthique”, azaz „a művészet nem esztétikai tevékenység, hanem etikai”. Valóban, Pán Imre mind a Budapesthez, mind pedig a Párizshoz köthető munkásságával bizonyosságát adta annak, hogy a művészettel élő, legjobb értelemben vett „connaisseur d’art”, aki el tudja juttatni másokhoz a műalkotás erejét, etikus tettként valósítja meg azt, amiről anno 1945-ben így írt: „megfogalmazza (az) élet, ember, közösség új kapcsolatát”.²²

■ JEGYZETEK

1. Kassák Lajos – Pán Imre: *Izmusok*. Napvilág Kiadó, Bp., 2003.
2. Részlet, Cserba Júlia: *1% rendetlenség, 100% szabadság*. Interjú Vera Molnarral. In: Vera Molnar. Válogatás a Kiscelli Múzeum Fővárosi Képtár és a Szöllősi-Nagy-Nemes Gyűjtemény anyagából. Budapesti Történeti Múzeum – OSAS Nyílt Strukturák Egyesület, Bp., 2019. 27.
3. Idézi Balázs Imre József: *Az Európai Iskola művészcsoport értelmiségi modelljei és kapcsolathálózata*. In: Biró Annamária – Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolatháló, írócsoportosulások*. Partium Kiadó – reciti, Nagyvárad–Bp., 2014. 275.
4. Anna Margit, Bálint Endre, Bán Béla, Barcsay Jenő, Barta Lajos, Bokros Birman Dezső, Egry József, Forgács Hann Erzsébet, Gadányi Jenő, Gegesi Kiss Pál, Gyarmathy Tihamér, (Étienne) Hajdu István tiszteletbeli tag, Kállai Ernő, Kassák Lajos, Korniss Dezső, Lossonczy Tamás, Márfy Ödön, Martyn Ferenc, Mezei Árpád, Pán Imre, Rozsda Endre, Schubert Ernő, Szántó Piroska, Vajda Júlia, Vilt Tibor.
5. Pán Imre és Anna Margit alapították 1956. június 15-én, a *Formalizmusról* szóló kiáltványukat 1956. szeptember 13-án az Európai Iskola egykori tagjai: Bálint Endre, Barta Lajos, Gadányi Jenő, Korniss Dezső és Rozsda Endre írták alá, és Dévényi Iván, esztergomi tanár, gyűjtő és művészeti író segítségével – Jakovits Józseffel kiegészülve – az esztergomi Keresztény Múzeumban *Hetek* címmel rendeztek kiállítást műveikből.
6. Bővebben: György Péter – Pataki Gábor: *Az Európai Iskola és az Elvont művészek csoportja*. Corvina, Bp., 1990.
7. A napló kiadatlan, és magántulajdonban található.
8. Egészen fiatal kora óta gyűjtött képzőművészeti munkákat és bibliofil köteteket.
9. Passuth Krisztina művészettörténész és Pán Imre fia, Mezei Gábor szíves közlése.
10. Párizs, 1, rue Therèse.
11. Pán Imre levele Mezei Gábornak, 1963, Párizs. Magángyűjteményben.
12. (1930–), 1958-ban, a lisszaboni Calouste Gulbenkian Foundationtól kapott ösztöndíjjal utazott férjével Párizsba. 1961-ig (barátja) Szenes Árpád által inspirált nonfiguratív absztrakcióval kísérletezett, majd felhagyott a hagyományos képzőművészeti eljárásokkal, és a KWY csoport tagjaként főként plexivel, sziluettekkel, szitanyomással és a Nouveaux Réalistes-hoz tartozó kollázstechikával alkotott. Madeirán él.
13. (1935-2005) Ahogyan egykori felesége, Lourdes Castro, 1958-ban telepedett le Párizsban, a lisszaboni Calouste Gulbenkian Foundationtól kapott ösztöndíj segítségével. Főként figuratív műveket alkotott, képregényszerű, a hétköznapi és a groteszk elemeket ötvözve. A hetvenes évektől objektjeit motorikus elemekkel látta el.
13. Jean Hugues, libraire-éditeur: *Le Point Cardinal*. Éd. des Cendres pour les Amis de Jean Hugues, Paris, 2004.

14. A kiállításon Vasarelyn kívül részt vett: Marcel Duchamp, Alexander Calder, Vasarely, Jesus Rafael Sotó, Nicolas Schöffer, Jan Tinguely.
15. Victor Vasarely levele Pán Imrének, Annet-sur-Marne, 1962. március 6., magángyűjteményben.
16. Pán és Resse kapcsolatáról Jordan Millien: *Imre Pan et la Galerie La Roue*. In: *Collages en Hommage. Guy Resse et La Galerie La Roue*. Galerie Convergences, Le Coucou, Paris, 2018. 79-83.
17. *Collages en Hommage. Guy Resse et La Galerie La Roue*. Galerie Convergences, Le Coucou, Paris, 2018.
18. Goerg a genfi Musée d'art et d'histoire főmuzeológusa volt, mikor a Galerie Krugier szervezésében, 1970-ben a Salle Patinóban kiállítást rendeztek Pán kiadványaiból, melynek leporellójának bevezetőjében jelent meg Goerg idézett mondata.
19. <https://www.galleriesaphir.com/imre-pan>
20. A legemlékezetesebbek között például így jellemzi (Pán): Vasarely „plasztikai egységét”: „a modern várostervezés csúcspontja”; a Sonia Delaunay-i „szín-forma”; Marfaing „boldog feketéi”; Villon lobbanó kubizmusa”, Corneille „idegei és gyökérszetei”, melyek megbújnak a semmiben”, Geneviève Assé levegőbe metszett vonásai”.
21. A kiállítások a Librairie Simon Loliée-ban, 9, rue de l'Odéon helyiségében, 1968–1970 között valósultak meg.
22. Az Európai Iskola alapító irata, 1945.

